

18. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке // Русское слово. – 1861. – Май. – Отд. I. – С. 1–39.
19. Шавшин В. Каменная летопись Севастополя. – Севастополь; Киев, 2003. – 384 с.
20. [Шевченко Т.] Старая погудка на новый лад [Прогулка с удовольствием и не без морали] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 99. – 32 арк.
21. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2001–2014.
22. Яцюк В. Притча про блудного сина // Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. – Київ: Рада, 2003. – С. 250–285.

Отримано 12 вересня 2018 р.

м. Київ

Роксана Харчук

DOI: 10.33608/0236-1477.2019.03.33-41
УДК 821.161.2-1.09Шевч.: [329.73:82-051(477.4./5) "19"

ВДЯЧНІ ЧИТАЧІ ШЕВЧЕНКА З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ І МИКОЛА ЛИСЕНКО

Авторка статті розглядає, як вплинула поезія Шевченка на національну ідентичність двох чільних представників громадівського руху в Україні – правобережця В. Антоновича й лівобережця М. Лисенка. Вона стверджує, що “Кобзар” – це книжка, що формувала українську політичну ідентичність. Під її впливом відбувалася деполонізація правобережної української інтелігенції й дерусифікація лівобережної. Поезія Шевченка була як головним елементом освітньої програми народництва, так і наріжним каменем народницької ідеології.

Ключові слова: національна ідентичність, народництво, полонізація, русифікація, Правобережжя, Лівобережжя, інтелігенція, вдячний читач.

Roxana Kharchuk. Shevchenko's Grateful Readers from Dnieper Ukraine: Volodymyr Antonovych and Mykola Lysenko

This paper outlines the portrait of Shevchenko's reader from the Dnieper Ukraine in the first half of the 19th century based on the example of two prominent figures of Kyiv (Old) “Hromada” Volodymyr Antonovych and Mykola Lysenko. The first one represented the intellectuals from the Right Bank Ukraine, the second one – from the Left Bank part. Under the influence of the Ukrainian national renaissance Volodymyr Antonovych became de-Polonized. He was the first political Ukrainian who understood the significance of Shevchenko's poetry for the formation of Ukrainian national identity (this is evidenced by his memoirs and promoting Shevchenko's works). According to M. Starytskyi, Mykola Lysenko perceived “Kobzar” passionately. Not only did he become de-Russified under the influence of Shevchenko's poetry, but also made the music to “Kobzar” a matter of his life.

The author of the paper emphasizes that Shevchenko's works urged the intellectuals from the Right and Left Bank Ukraine, disconnected after the Truce of Andrusovo, to unite in “Hromada” movement. At the same time the Left Bank intellectuals dominated in “Hromada”. On the researcher's opinion, this fact may be explained by the high level of education in the Cossak Hetmanate Ukraine. “Kobzar” was a cornerstone for the educational program of Ukrainian ‘narodnyks’ and this whole intellectual movement was based on it. Shevchenko's works essentially contributed to spreading the Ukrainian idea in Galicia.

There is an opinion, that it was the Galician people who separated the Ukrainian national identity from Russian, while in the Left Bank Ukraine both of these identities coexisted. The author of the paper believes that the intellectuals in both parts of Ukraine in 1860s–1870s had an indistinct national identity. Unlike the Galicians the intellectuals from Ukraine under Russian rule, in particular Volodymyr Antonovych, could not speak openly about Ukrainian self-sufficiency. However Shevchenko (born in the Right Bank Ukraine) was first among Ukrainian intellectuals to voice a thesis about the separation of Ukrainians from Russians, about the distinctive Ukrainian history, language and literature that differ from the Russian ones.

Keywords: national identity, populism, polonization, russification, Right Bank Ukraine, Left Bank Ukraine, intellectuals, grateful reader.

Полонізаційні процеси на Правобережжі в другій половині XIX ст. занепали, русифікація натомість посилилася. Її об'єктом була вже не шляхта українського походження, а інтелігенція, що перебувала на адміністративній службі або

організувала церковне життя в Російській імперії. Я. Грицак подав такі дані: за переписом 1897 р. заледве четверта частина спадкового дворянства й половина православних священників Наддніпрянщини визнавала українську мову рідною [3, 63]. Відповідно в громади, зокрема в Київську, об'єднувалися передусім інтелектуали й особи вільних професій: письменники, актори, редактори, лікарі, юристи й студенти. Ці молоді люди розцінили інтеграцію старшого покоління інтелігенції українського походження в імперські структури як зраду. Цей крок нагадував їм про попередній перехід шляхти до російського дворянства, тож громадівці почали шукати нового союзника для утвердження української перспективи. Ним стало селянство. Саме так народилася нова ідеологія – українське народництво, в основі якого лежала теза про те, що українська нація, позбавлена еліт, складається із селян.

Шевченко був не просто важливим, а наріжним елементом інтелектуальної течії народництва. Представник попереднього романтичного покоління М. Костомаров обґрунтував тезу про Шевченка як голос народу, селянської маси: (“Шевченко как поэт – это был сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество” [6, 405]), маючи на увазі передусім фольклорне походження віршів “Кобзаря”. Громадівці ж надали цій тезі ідеологічної ваги. Вони вже сприймали Шевченка як виразника народного світогляду та як речника українського народу, тобто селян. У Галичині акцент ставився на тому, що Шевченко артикулював національні прагнення українців. Через відмову від еліт українське народництво “мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації” [4, 7]. Ще П. Куліш у своєму листі “Українофілам” помітив цю тенденцію, наголосивши на слабких сторонах громадівського руху 1860-х років – соціальній неповноті й низькому культурному рівні його учасників. Хоча цей лист і пройшов через редакцію М. Юзефовича, проте в ньому, на думку Олени Пчілки, було доволі точно показано “прикмети українолюбства 60-х років, добрі й лихі, – аж до крайнього спотворення ідеї народолюбства” [9, 49]. Однобічність демократичної ідеї українолюбців П. Куліш характеризував так: “... будь наши писатели образованы разностороннее и не вдайся деятели нашей народности вообще в крайность воззрения на свою задачу, – сословие панское, или как бы мы его ни назвали, заявило бы свою способность к участию в национальном нашем возрождении гораздо выразительнее. Вместо того, оно или остается равнодушным зрителем наших трудов, или даже противодействует им всеми зависящими от него способами; а способов у него много, не только материальных, но и моральных. В первом случае оно считает наши писания ничтожными, не дает себе труда вникать в них, и этим вредит как собственному развитию в современном народном направлении образованности, так и ускорению нашего дела; во втором – оно впадает в недоразумение, которого главною причиною были мы сами, или те из нас, которые, будучи не в силах проникнуть глубоко в сущность общей нашей работы, разглагольствуют о ней громче других. Происходящий отсюда вред для обеих сторон слишком очевиден; но если дела будут идти еще долго так, как они шли до сих пор, то в будущем он возрастет до страшных размеров, и уже тогда поздно будет исправлять ошибки” [7, 428]. П. Куліш виступив із критикою народництва, що не знайшла відгуку в тогочасному інтелігентському середовищі як російської, так і австрійської України, передусім тому, що після асиміляції еліт лише селянство могло бути опорою українського національного руху [3, 69]. Тож головне своє завдання нова українська інтелігенція вбачала не в дерусифікації чи деполонізації еліт, а у формуванні національної свідомості в середовищі дезорієнтованого українського селянства завдяки поширенню освіти. В освітньому проєкті громадівці орієнтувалися на младочехів, які

організували чеські школи в найвіддаленіших гірських селах. Про це писала у своїх спогадах С. Русова, що разом з О. Русовим бачила наслідки боротьби чехів із германізацією на власні очі, організовуючи друк “Кобзаря” в Празі й подорожуючи Чехією [11, 160]. Отже, громадівам ішлося про амбітний проект перетворення селянства в націю, який так і не завершився, був популістським, соціально неповним й антимодернізаційним у часовій перспективі. Творчість Шевченка розглядали тоді як один із найважливіших пунктів освітньої програми народників, що мав виконувати роль стрижня народницької ідеології. Адже інтелігенти-народники на власному досвіді переконалися у вазі поетового слова. У середині ХІХ ст. в обох частинах України – на Наддніпрянщині й у Галичині – українські інтелігенти мали розмиту національну ідентичність, хиталися між різними ідеологічними й національними таборами. “Кобзар” виконував роль книжки, що повертала освічених зденаціоналізованих українців до власної національності, формувала політичну українську ідентичність передусім в інтелігентському середовищі, хоча, як показав О. Середа на прикладі інтелектуалів-галичан В. Стебельського, Б. Дідицького й К. Климковича, “Кобзар” не ліквідував національних хитань, що в окремих випадках, наприклад, К. Климковича, шокували громаду [12]. І.П. Химка вбачає відмінність між розумінням української національності на Наддніпрянщині й у Галичині в другій половині ХІХ ст. в тому, що для галицьких українців-інтелігентів українська національність кардинально відрізнялася від російської, тоді як російське українофільство не було налаштоване так “радикально бінарно” [15, 329]. Безперечно, ця теза правдива, бо російські українці формувалися в межах російської культури. Однак нестійка українська ідентичність у середовищі галицьких інтелігентів, що її можна окреслити як блукання між трьома таборами – москвофілами (русофілами), полонофілами й народовцями, виявлялася впродовж кількох десятиліть поспіль, скінчившись у 1880-х роках. На російській Україні можна вирізнити в цей час, за С. Русовою, три головні інтелігентські типи: діячі російського ліберального напрямку, представники українсько-російського протестантизму й українського сепаратистичного напрямку, які все ж не існували відокремлено. За висловом С. Русової, “діяльність усіх цих угруповань провадилася тими самими особами” [11, 135]. Це свідчення підтверджує тезу І. П. Химки. Однак важливо пам’ятати, що наддніпрянські українофіли все ж не могли так вільно висловлювати свої погляди, як галицькі, бо жили вони в Російській імперії, де на відміну від Австрії українському рухові не тільки не сприяли, а й, навпаки, забороняли його, попри окремі послаблення, наприклад, організацію Південно-західного відділу географічного товариства, що проіснував аж три роки – з 1873-го до 1876-го. Така ж гра російських урядових кіл з українофілами виявляється й у проведенні Шевченківських святкувань. Показовим був випадок відзначення 50-х роковин смерті поета. У Києві святкування було заборонене, бо на нього мала прибути делегація з Галичини; крім концерту, планувалася також академія, тобто реферати про Шевченка. Натомість у Москві й Курську Шевченкову річницю відзначили легальними концертами. Про змішання української й російської ідентичностей свідчить також досвід М. Драгоманова, якого й донині прийнято вважати лідером російського українофільства, хоча насправді роль В. Антоновича в організації громад та інтелектуального руху народників та “політизації українського питання в Російській імперії” [2, 265] була не меншою, а його розуміння українсько-галицьких контактів було конструктивним. Однак цей учений завжди конспірувався, він не міг висловлювати свої думки відверто. Галицькі українці не тільки відділили українську ідентичність від російської, а й навіть, попри те що носії цієї ідеї не були світськими особами, політизували

її вже в другій половині XIX ст. Наприклад, Д. Тянякевич, священник і палкий прихильник Шевченка, формувався як особистість під впливом його віршів, організував громадський рух серед галицької молоді й був посланцем до Віденського парламенту 1897 – 1900 рр., його прозивали “Безсеребренником”.

Покажемо щодо ролі поезії Шевченка у формуванні національної ідентичності став випадок першого політичного українця на Наддніпрянщині В. Антоновича. Право вибору національності В. Антоновичу давала його антропологія. Адже батько майбутнього історика Іван був сином угорського повстанця Джидая Матіяша. Мати ж, розлучена з Б. Антоновичем, дала синові своє прізвище, служила гувернанткою та являла собою типову представницю польської шляхти на Правобережжі. Про головні переконання шляхти низької культури В. Антонович згадав у своїх “Мемуарах”: шовіністичний польський патріотизм, за яким Польща – мучениця між народами, а шляхта – це той стан, що волею Бога й природи утворений на те, щоб володіти краєм і людьми. В. Антонович не хотів мати нічого спільного з містечковою шляхтою. Зрештою, всупереч власній матері, він не став також лікарем, обравши не надто “хлібний” фах історика, бо вважав за потрібне працювати над українською історією. Зміна В. Антоновичем національності, його перехід у православ’я обурили поляків. Письменник З. Фіш, котрий виступав під псевдонімом Т. Падалиця, назвав історика перевертнем. В. Антонович натомість публічно прокоментував свій випадок так: “По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, – или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что и я посредственно или непосредственно (что впрочем все равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошенный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос” [1, 89–90]. Проблему колонізації правобічної шляхти артикулював також Т. Рильський, іще один сполонізований український шляхтич, що повернувся в середині XIX ст. до українства: “Так как история не указывает нам значительных переселений шляхты польской, в особенности землевладельцев в Украину <...> мы должны принять следующее основное

положение: большая часть украинских дворян правого берега Днепра не что иное, как ополячившиеся украинцы” [10, 91]. У цьому контексті він розглянув різні типи сполонізованої української шляхти. Про писарів при фабриках, що погано знають українську мову, їхні літературні смаки й суспільний ідеал висловився нищівно: “И о том, что существовал какой-то Шевченко, они знают, но впрочем редко кто его читал, а корифей ихнего вкуса, г. Падура, говорит, будто Шевченко воняет хлопским дегтем и за 20 к., за чарку водки он готов резать встречного поперечного шляхтича” [10, 97]. Треба зазначити, що В. Антонович усіх творців так званої української школи в польському письменстві, зокрема Б. Залеського, М. Чайковського, вважав сполонізованими українцями, які не могли знайти відгуку серед українців, бо писали польською мовою. Подібну думку зустрічаємо й у Т. Рильського, котрий виступав на сторінках “Основи” під псевдонімом Максим Чорний. Останній наголошував на тому, що народ на Правобережжі взагалі був позбавлений “всякого общения с общечеловеческой духовною жизнью посредством образованных своих представителей” [14, 239]. Правобережжя відрізнялося від Лівобережжя передусім рівнем освіченості населення. Якщо високий рівень неписьменності українських селян на Лівобережжі, де за часів Гетьманщини кожне село мало свою школу, був наслідком ліквідації залишків українського самоврядування, то Правобережжя традиційно було неосвіченим. Саме цим пояснюється й той факт, що в громадівському русі переважали лівобережці як освіченіші порівняно з правобережцями. Загалом же за рівнем грамотності українці поступалися в Російській імперії й росіянам, і євреям [3, 61].

На формування національної ідентичності В. Антоновича, що, на думку В. Липинського, відбулося під впливом українського відродження, а не “справжніх малоросів”, тобто лівобережців [13, т. 1, с. 103], творчість Шевченка не справила такого радикального впливу, як, наприклад, на Б. Грінченка, котрий сприйняв “Кобзар” як одкровення. Однак вплив цей був, тому історик згадав про нього в незавершених “Мемуарах”, продиктованих уже під кінець життя Д. Дорошенку. Описуючи власну антропологію, В. Антонович наголосив саме на тому культурному ґрунті, на якому формувався як особистість. У дитинстві особливе враження на нього справили повісті М. Чайковського: “Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства” [13, т. 1, с. 168]. У старших класах В. Антонович читав твори французьких енциклопедистів – Монтеск’є, Руссо, Вольтера. Він розумів, що селяни в Україні становлять окрему народність. Цьому відкриттю сприяли також мандрівки В. Антоновича з Т. Рильським по Волині, Поділлі, Київщині, Холмщині, Катеринославщині й Херсонщині. Однак майбутньому історикові бракувало знань про українців: “про Кирило-Мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова” [13, т. 1, с. 172]. Коли В. Антонович приїхав 1850 р. на навчання в університеті до Києва, де панувала польська мова, то намагався якомога більше дізнатися про українську історію, але “недавно пройшов процес Кирило-Мефодіївського братства й через те діставати усе українське було трудно. Так, три годи всі мої розшукування, щоб ознайомитися з творами Шевченка, були даремні. Допіро (так у запису спогадів. – Р. Х.) на третій рік я міг дістати “Чигиринського Кобзаря” і то під великим секретом. Джерел до української історії було небагато в ті часи; “История Руссов” була заборонена” [13, т. 1, с. 180]. В. Антонович описав, як дістав “Исторію Русів” у рукопису в букініста на Подолі, а на четвертому році познайомився зі студентом медицини Ф. Панченком, від якого вперше почув про Кирило-Мефодіївське братство. Саме

Ф. Панченко й добув для В. Антоновича “Чигиринський Кобзар” [13, т. 1, с. 180]. За відомостями К. Мельник-Антонович, Ф. Панченко походив із казенних селян села Черняхова Обухівської волості на Київщині; вочевидь, ідеться про нинішнє село Черняхів Кагарлицького району. Він був казеннокоштным студентом медичного факультету Київського університету, згодом військовим лікарем. Від кінця 1870-их оселився в Києві. Разом із дружиною брав активну участь у діяльності Старої громади, але, рятуючись від поліційного нагляду, змушений був виїхати з Києва. Помер на хутірці біля Гомеля. Саме Ф. Панченко отримав 1881 р. на своє ім'я дозвіл від нового генерал-губернатора Дрентельна на влаштування у великій залі Мінеральних вод (київський заклад, який утримував виходець із Галичини, інженер, громадський діяч, меценат українського культурного руху Володимир Качала) перших прилюдних урочистих роковин Шевченка [13, т. 1, с. 193]. Можливо, спогадник помилився роком, бо про святкування річниці Шевченка в залі Мінеральних вод п. Качали згадав у своєму листі від 27 лютого 1883 р. до В. Лукича (В. Левицького) М. Лисенко, зокрема описав цей захід так: “Величезний хор у 70 чоловіка під мою орудою, а теж численні сольові виконання, промови, декламації, читання та справоздання рокове сповнили цілий вечір від 8 до 2 ночі. Шевченків великий бюст роботи Забіли на мармуровім постаменті на естраді, навкруги його транспаранти з найкращих віршів, шифри [гірлянди] з зелені, барвінку, вінки з ялини з квітами вельми гарно орнаментували цілу залю” [8, 155]. В. О'Коннор-Вілінська згадувала, що зазвичай Шевченкові вечори влаштовувалися в дальніх кутках Києва, бо проводилися конспіративно. Натомість публічний Шевченківський захід у приміщенні Мінеральних вод був легальним, із дозволу поліції: “У залі Качали можна було підготуватись цілком інакше, і вечір набрав імпазантного вигляду. Поставили естраду, довгі столи для вечері, накриті білими настільниками; більша частина присутніх в українських убраннях. Гарний концерт із декламацією Кропивницького і Старицького, з виступом Садовського і добрими співами. Але щодо промов – то зась! Не говорили того, що чути було по таємних кутках. Свято припало на день народження Шевченка, тому вільно було і танцювати. Микола Віталійович [Лисенко. – Р. Х.] заграв козачка. Поважний педагог Лубенець пішов з Варварою Семенівною Житецькою в танець під веселі вигуки глядачів <...>. Але хотілося подивитися на справжній танець, і всі кинулися до Садовського. Його ухопили і поволокли на середину зали. Навкруги зімкнулося широке коло. Садовський повів своїм козацьким поглядом: “Хто ж стане зі мною?” Виступила Маруся Старицька в розкішному українському вбранні, в червоних чоботах, і поплила, як лебідь по воді. Вона танцювала дуже гарно з різноманітними відмінами, легко, виразно. З Садовським вони складали мальовничу пару. Публіка була в захопленні” [9, 280]. Шевченківські врочистості в Києві 1883 р. були винятком із правила; наприклад, уже 25-літні роковини смерті поета відзначали в Києві конспіративно. Про це М. Лисенко повідомляв А. Вахнянину 17 лютого 1886 р.: “Хай щастить Вам усім, Добродію, як найкраще, найгучніше одбути тую велебну справу, а ми собі, по закутках ховаючись, удаючи “Русь єдину”, мусимо нишком святкувати. От така халепа в своїй хаті!” [8, 166]. Треба зазначити, що Шевченкові роковини у другій половині XIX ст. в різних частинах України й навіть у Петербурзі, хоча на них переважно співалося, танцювалося та їлося, були центром товариського й культурного українського життя, перетворюючись на маніфестацію української ідентичності.

Повертаючись до питання поетового впливу на В. Антоновича. За В. Коротким, він “добре усвідомлював дієвість Шевченкового слова, його виховне значення” [5, 251].

Цей дослідник вважає, що саме В. Антонович брав найдіяльнішу участь у виданні празького “Кобзаря” 1876 р., допомагав О. Огоновському коментувати львівське видання Шевченкових творів 1892 – 1893 рр. [13, т. 2, с. 436–441], був причетним до видання “Кобзаря” на гектографі студентами Київського університету 1899 р. Не можна ігнорувати й того факту, що тексти найповнішого для свого часу “Кобзаря” 1907 р. звірив учень В. Антоновича В. Доманицький [5]. В. Антонович звернувся до тези П. Куліша про Шевченка як нашого першого історика. У відомій статті 1881 р. “Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события” висловив думку про те, що не можна ототожнювати історика з поетом, бо завдання останнього полягає не в тому, щоб дотримуватися історичної точності в деталях, а в тому, аби правильно передати дух епохи, щоб зображені ним події здавалися правдоподібними. При цьому автор указав на низку історичних вигадок чи й помилок у творах Шевченка, що свідчить про критичний погляд ученого на поетичну спадщину українського пророка [1, 101–105].

Відчутним був вплив поезії Шевченка на таких чільних представників Старої громади, як М. Лисенко й М. Старицький. Особливо цікавий випадок М. Лисенка, мати котрого Ольга Єреміївна, закінчивши Смольний інститут у Петербурзі, зовсім не знала української мови. За спогадами Олени Пчілки, навіть попри те, що після цього інституту “жилося цілі десятиліття на українських селлах, – Ольга Єреміївна зовсім не могла говорити українською мовою, навіки втратила навіть полтавську прекрасну вимову” [9, 67]. В. О’Коннор-Вілінська підтвердила спостереження Олени Пчілки: “Мати Миколи Лисенка, Ольга Єреміївна, уроджена Луценко, виховувалася в Смольному інституті і не говорила ні одного слова по-українськи, навіть проживши майже весь свій вік на Полтавщині і серед своїх українців-дітей. Часто висловлювалася по-французьки...” [9, 259]. Уже на схилку віку Ольга Єреміївна на вітих синові закидала по-українському, але М. Лисенко не любив, аби вона силувала себе, тому болісно проказував: “Мама! Не терзайте Украины!” [9, 82]. Мати навчала майбутнього засновника української музики французької абетки, тому відомий поет А. Фет, який служив у тому ж полку, що й батько Миколи Віталійовича, докоряючи їй за це, учив хлопчика російської грамоти [9, 13]. Згодом М. Лисенко всупереч тогочасній освіті й під впливом села та української літератури, зокрема Шевченка, свідомо українізувався. М. Старицький, що виховувався разом із М. Лисенком, згадував про свого дядька Олександра Захаровича, який завжди розмовляв українською мовою. Саме в нього знайшовся й перший “Кобзар” Шевченка, й “Енеїда” І. Котляревського. Описуючи свою гімназійну лектуру, М. Старицький зазначив, що “потом уже, будучи в 5-м классе, я и сам купил в Полтаве Шевченка и “Энеиду” [9, 17]. Особливе враження на нього справили “Записки о Южной Руси” й роман “Чорна рада” П. Куліша, бо в той час він знав поеми “Катерина” й “Наймичка”, але йому ще не були відомі ні послання “І мервим, і живим...”, ні поема “Кавказ”. Коли одного разу М. Старицький і М. Лисенко отримали від дядька Миколи Андрія Романовича заборонені вірші Шевченка, то “целую ночь читали их, восторгаясь и формой, и словом, и смелостью содержания. Что меня увлекал этот звучный страстный стих, было неудивительно – он был мне с детства близок, но Лысенко, привыкший к русской или французской речи, был особенно поражен и увлечен музыкальной звучностью и силой простого, народного слова. С этого времени и я перестал этого слова стыдиться” [9, 16]. Уже навчаючись у Київському університеті на початку 1860-х років, М. Старицький і М. Лисенко передплатили “Основу”, вивчали статтю

М. Костомарова “Две русские народности”, знайомилися із творами Шевченка, Куліша, Марка Вовчка. М. Старицький констатував, “что мои врожденные симпатии к своему родному языку встретили в подьеме национального самосознания 60-х годов лишь свое оправдание и не поразили неожиданным открытием; Лысенко же, хранивший лишь проблески народных симпатий, навеянных ему с детства, теперь словно слепец после снятия катаракта, прозрел, и это чудо подействовало на него потрясающе: все, что хранилось в тайниках его сердца, вспыхнуло ярким пламенем, в котором сгорели его барские воспоминания, аристократические тенденции, светские привязанности <...>. Одним словом, Лысенко воспринял новые идеи не спокойно, а с страстью” [9, 28–29]. Остання теза особливо вагома, бо ж М. Лисенко став основоположником української музики та був одним із перших українських інтелектуалів, котрий замислювався над проблемою європеїзму вітчизняного мистецтва. У творчості цього композитора Шевченко посідав особливе місце, був своєрідним камертоном і натхненником. Навчаючись у Лейпцігу, митець отримав пропозицію від О. Барвінського написати музику до “Заповіту”. Реалізувавши це прохання, не зупинився й далі працював над музикою до “Кобзаря” впродовж усього життя. У листі до П. Куліша від 23 липня 1869 р. писав, що працює над Шевченком, тішачись, що скомпоновані речі йому вдалися. Цього ж року М. Лисенко видав у Лейпцігу перші 20 солоспівів на слова поета. Напередодні смерті він продемонстрував Л. Старицькій-Черняхівській “Псалом Давидів” (“Боже, нашими ушима”). Його “Музику до “Кобзаря” Т. Шевченка” складають майже 90 творів. О. Сластіон згадував, що саме М. Лисенко, який навчався в Петербурзькій консерваторії, дав молодим українцям, студентам Петербурзької академії мистецтв, нелегальне видання празького “Кобзаря” [9, 210–211]. М. Лисенко чи не найбільше зробив для популяризації поезії Шевченка, організовуючи концерти його пам’яті, щойно траплялася така нагода. Про це свідчить його епістолярій. У листі до Ф. Красицького від 12 березня 1897 р. він згадав про роковини Шевченка в літературно-артистичному товаристві: “Публіки було не то повнісінько, але душ 300 пішло назад без білетів. Програма широка складалася з декламацій по черзі зі співом. Звичайно, усією музикою орудував я: акомпонував солістам і солісткам, бо то все моя музика, диригував двома хорами душ у 60: “Гамалія” й “Иван Гус”. Овації кожному № були страшенні, нечувані” [8, 269]. Інформація про Шевченкові вечори міститься також у листуванні М. Лисенка з М. Коцюбинським (наприклад, лист від 28 лютого 1903 р. або від 19 березня 1907 р.), з донькою К. Масляниковою (лист від 27 березня 1903 р.) чи з М. Лисенко (лист від 26 лютого 1911 р.). Цікаву інформацію містить також його лист від 5 квітня 1905 р. до славетного тенора М. Менцинського: “Нещодавно ставив я великого концерта з числен[н]ими мішаними хорами, з солістами оперними, ансамблями, з декламацією Шевченкових творів. Приганялось все це до роковин смерті Кобзаря. Виручку чисто 500 карб[ованців] я поклав у банк, яко фонд на постанову пам’ятника Великому нашому Кобзареві у Києві” [8, 395]. Важлива інформація про заборону шевченківського концерту й академії до 50-річчя з дня смерті поета в Києві також міститься в листуванні композитора. Після цієї заборони у травні 1911 р. відбувся обшук у Київському українському громадському зібранні. 1912 р. було ліквідовано Український клуб, що об’єднував українську мистецьку інтелігенцію й був створений з ініціативи М. Лисенка. 17 жовтня 1912 р. на зворотньому боці повідомлення про закриття клубу композитор поставив свій підпис [8, 479]. За кілька днів батька української музики не стало.

В. Антонович і М. Лисенко були вдячними читачами Шевченка, читачами, які його розуміли. Як особистості вони формувалися під впливом Шевченкової поезії. Обом “Кобзар” допоміг визначитися із власною національною ідентичністю. Випадок правобережця В. Антоновича засвідчив, що Україна стала незалежною від Польщі. Натомість лівобережець М. Лисенко під впливом поезії Шевченка дерусифікувався й залишився зятим у своєму національному виборі. Його опера “Тарас Бульба” так і не була поставлена в театрі передусім тому, що М. Лисенко не хотів, щоб його витвір звучав російською. Композитор у такий спосіб фактично українізував М. Гоголя й увічнив його “Тараса Бульбу” в українській культурі. Постаті правобережця В. Антоновича й лівобережця М. Лисенка (як інтелектуалів і як читачів Шевченка) стали знаковими для формування єдиного інтелектуального простору Наддніпрянщини й поширення української ідеї з Наддніпрянщини в Галичину.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – Київ: Либідь, 1995. – 816 с.
2. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. – Київ: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
4. *Коляда І.* Українська інтелігенція та національний рух 70-80-х рр. XIX ст.: особливості ідеології // Сіверянський літопис. – 2007. – № 3. – С. 3–11.
5. *Короткий В.* Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 251–283.
6. *Костомаров М.* Воспоминание о двух малярах // *Костомаров М.* Твори: У 2 т. / Упоряд. і підготовка текстів Є. С. Шаблювського. – Київ: Дніпро, 1967. – Т. 2. – С. 399–411.
7. *Кулиш П. А.* Українофилам // Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія / Під ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: [б. в.], 1995. – С. 423–438.
8. *Лисенко М.* Листи / авт.-упоряд. Р. Скорульська. – Київ: Муз. Україна, 2004. – 680 с.
9. Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / Редкол.: А. Лашенко (голова) та ін. – Київ: Музична Україна, 2003. – Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчака. – 344 с.
10. *Рыльский Ф.* Несколько слов о дворянах Правого берега Днепра // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 90–99.
11. *Русова С.* Мої спомини // За сто літ. – Київ: Державне видавництво України, 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.
12. *Середа О.* Між українофільством і панславізмом: До історії змін національної ідентичності галицько-руських діячів у 60-х роках XIX ст. (спроба полібіографічного дослідження) // Journal of Ukrainian Studies. – 2010 – 2011. – Vol. 35–36. – S. 103–119.
13. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ: Заповіт, 1997.
14. *Чорный Максим.* С правого берега Днепра // Основа. – 1861. – № 2. – С. 239–244.
15. *Himka John-Paul.* The Ukrainian Idea in the Second Half of the Nineteenth Century // Kritika: Explorations in Ukrainian and Eurasian History. – 2001 (spring). – Vol. 3. – No 2. – P. 321–335.

Отримано 10 лютого 2019 р.

м. Київ

